

MENNO TER BRAAK ÉS PIETER SAENREDAM¹

A holland identitás elemei

Két évvel azelőtt, hogy önkézével véget vetett életének, Menno ter Braak (1902–1940) a XVII. századi templomi enteriőr-festő, Pieter Saenredam (1597–1665) ürügyén megírta a hollandság általam ismert legszebb himnuszát. Az esszé 1938-ban jelent meg IN GESPREK MET DE VORIGEN (BESZÉLGETÉS RÉGIEKKEL) című kötetében, melyben a holland esszéista, irodalmár, prózaíró Ter Braak Saenredamon kívül többek között Erasmusról, Rembrandtról és Constantijn Huygensről ír.² A kötetet s azon belül is a Saenredamról szóló írást egyébként még Ter Braak legnagyobb szellemi vetélytársa, a XX. századi holland kultúra legkiemelkedőbb alakja, Johan Huizinga is egészen különleges teljesítménynek tartotta. 1939. január 22-éről keltezett, Menno ter Braaknak írt levelében így ír róla: „*Olvas-tam könyvedet, s benyomásaimat annál boldogabban osztom meg veled, mert ez az olvasmány rendkívüli módon megnyerte a tetszésemet. Így az általad felkínált széles és változatos kínálatból azokat a dolgozatokat emelem ki, melyek a legnagyobb örömet szereztek, és amelyekkel a legteljesebb mértékben egyetértek, a könnyebbség kedvéért tehát saját tartalomjegyzéked szerint haladok. Mindenekelőtt ott van Saenredam. Ez az írás elejétől fogva a legutolsó betűig a szívemből szól. Ugyanakkor egy olyan minőséget érzékelek benne – csakúgy egyébként, mint a többi esszé túlnyomó részében –, amelyet korábbi műveidben hiába kerestem, nevezetesen a kitűnő, érzéketlen, zárt formát. [...] mindenesetre semmi sincs már bennük, ami sietve összecsapott újságírói munkáról árulkodna, tisztán irodalmi színvonalon állnak.*”³

Miért szólhatott Huizingának ennyire a szívéből éppen a Saenredam-esszé?

Sejtjük a választ. Arra a hollandságképre ugyanis, arra a holland identitástudatra, melyet Huizinga rendkívül tudatosan kialakított, éppen a harmincas évek végén, a totalitárius, fasiszta fenyegetés árnyékában lett a legnagyobb szüksége: ebből építkezett a NEDERLAND'S BESCHAVING IN DE ZEVENTIENDE EEUW című kultúrtörténeti munkája is, mely viszont pontosan azokból az elemekből áll össze, amelyek a Ter Braak festette Saenredamportrét alkotják. Ter Braak emez írásában tehát Huizinga olyan tükörbe pillant-hatott, amelyben Saenredam alakján keresztül saját értékrendjére ismert.

Menno ter Braak a holland irodalomtörténet egyik legellentmondásosabb alakja. Irtózott a monolit gondolatrendszerektől, s családjá régi protestáns hagyományait lerázva elfordult a vallási tradícióktól, a kereszténységtől mint olyantól; sokat polemizált a demokráciáról, az irodalmat és az esztétizálást nem tartotta igazán jelentős dolognak, ugyanakkor a filozófia ellenében a művészetre voksolt; a művészet ellenében viszont megint csak az életre. A holland polgárság korlátolt, földhözragadt (burzsoá) szellemét nem győzte ostorozni, pellengérré állítani, kigúnyolni. A legmélyebb hatást ennek megfelelően Nietzsche tette rá. A kommunizmust és a faszizmust éppen úgy elutasította, mint a szocializmust. Ő hozta létre a Holland Filmligát (1927), ő írt Hollandiában elsőként a film elméleti kérdéseiről; a szovjet filmet is ő fedezte fel a holland közönség számára. Később felhagyott a filmmel is, érdeklődése más területekre vonzotta. 1931-ben Edgar du Perronnal egyik alapítója volt a harmincas évek legjelentősebb holland irodalmi

és kulturális folyóiratának, a *Forum*nak (1931–1935), ahol szigorú következetességgel képviselte irodalomfelfogását: az irodalmi művekben a személyiséget kereste, a személyiség harcát önmagával és anyagával. Nem szerette a kialakult, szilárd, lekerekített, magabiztos (világ)nézeteket megfogalmazó irodalmat. A költészettel szemben a prózát és az esszéisztikát részesítette előnyben, a forma kultuszával szemben az írói személyiség kisugárzását és küzdelmét. A lelkeszi moralizálást, a felemelt mutatóujj gesztusát elutasította, végeredményben azonban ő maga is moralista volt. Alapeleme volt a polémia.

Nem hitt a tudomány jelentette haldásában, a racionalitás mindenhatóságában; csakis az individuum és az ösztönök jelentették számára a gondolkodás kiindulópontját. Ő maga mégis hűvös racionalizmust áraszt magából, írásaira szenvtelenség, személytelenség, sőt gyakran cinizmus jellemző.

Hitlert és a nácizmust a leghatározottabban elutasította, első perctől tagja volt az antifasiszta értelmiségieket tömörítő Comité der Waakzaamheidnek (Az örökös bizottság). Felemelte szavát a politikai menekültek, az emigráns írók mellett (lásd Klaus Mannt és a *Die Sammlung* című folyóirat körét), és tevőlegesen is segített nekik.⁴ Azon a napon, amikor a németek 1940-ben megszállták Hollandiát, öngyilkos lett.

Saenredamról szóló esszéjét a rotterdami Boymans-van Beuningen múzeum 1937–38-as nagy Saenredam-kiállítása ihlette. Saenredamhoz visszanyúlva sajátos képet rajzol kultúrájáról, egyfajta önképet, amelyet nyilván valamilyen elemi, belső szükségletből a végveszély közeledtét érezve meg kellett még teremtenie önmaga és népe számára. Ter Braak esszéje abból a szempontból is érdekes, hogy revideálja benne viszonyát a nemzeti identitáshoz. 1931-ben még azt írta, hogy számára alapvető problémát jelent az a ket-

tősség, hogy származását és lelkületét tekintve faktuálisan holland, viszont műveltségében és kifejezőmódjában soha nem *akart* holland lenni.⁵ A Saenredam-esszé az identitás kérdését illetően radikális szellemi fordulatról tanúskodik.

Ter Braak a náci fenyegetettség közvetlen közelében talán úgy érezhette, valahova, valamibe mégiscsak kapaszkodnia kell. Akárcsak Huizinga, aki a *NEDERLANDS BESCHAVING VAN DE ZEVENTIENDE EEUW (HOLLANDIA KULTÚRÁJA A XVII. SZÁZADBAN, 1941)* című összefoglaló tanulmányában nem kis mértékben azzal az öntudatlan vagy tudatos szándékkal rajzolt meglehetősen idealizált képet hazájáról és kultúrájáról, hogy ezzel markánsan más típusú kultúrát mutasson fel a náci német kultúra ellenében.

Ter Braak a pikturális hagyományhoz nyúl vissza. Olyasmit választ, ami megkérdőjelezhetetlenül saját kultúrájának leglényegibb eleme, ugyanakkor természeténél fogva mégis közös világtulajdon is, kisugárzása általános, korlátlan, nem nemzetekhez kötött.

A pikturális hagyományból azonban olyan figurát választ, aki sohasem állt úgy az érdeklődés középpontjában, mint mondjuk Vermeer, Rembrandt vagy Frans Hals. Olyan festővel foglalkozik, akit hol felkapott, hol elejtett a közvélemény. A rotterdami Boymans-van Beuningen múzeum a múlt század végén jó szemű, művelt igazgatójának köszönhetően az akkori viszonyokhoz képest is fillérekért jutott hozzá egy-egy Saenredam-festményhez. Az eladók nem voltak tisztában vele, mekkora értéket adnak ki a kezükből.

A kicsinyiség szépsége és az objektív valóság mindenekfeletti prioritása az, ami Ter Braakot Saenredam művészetében annyira vonzza. Nem véletlenül hangsúlyozza még azt is, hogy Saenredamban, valóságos magányossága ellenére, nyoma sem volt a magányos, meg nem értett művész pózoló allűrjének.

Amit Saenredamban dicsér, azok bizony igencsak szerény, éppen hogy nagyon is polgári értékek: precizitás, szakértelem, tökéletességre törekvés, gyakorlatiasság, lelkiismeretesség, korlátoltság, alázat. Még Vermeer legendás DELFTI LÁTKÉP-ét is pompázatos barokk festménynek titulálja a MARIAPLAATS UTRECHTBEN című Saenredam-képhez képest. Mindenesetre számára ez utóbbi éppen olyan idolt jelentett, mint Proust számára az előbbi.

Saenredam témaválasztása a radikálisan antiklerikális Ter Braak számára nem váltott ki érzelmi vagy intellektuális ellenállást. Pedig antiklerikalizmusa, közvetlenül bár, de jelen van ebben az írásában is. Nem véletlenül kapcsolja össze a Jan Pietersz. Coen-féle kolonialista erőszakot a protestáns templomok csendes, áttetsző világosságával. Nem véletlen az sem, hogy a kolostori csendet tökéletlennek, korlátoltnak nevezi. S végül a Ter Braak-i választékos stílustól drasztikusan elütő, meglepően közönséges szóhasználat, amellyel a Saenredam által festett protestáns szöszékek színét illeti, szintén erős, noha lefojtott indulatokról árulkodik. A Saenredam-féle protestantizmusban azt az interiorizált hitet magasztalja, amely nem hivalkodik, amelynek nincs szüksége külsőségekre, s amely éppen bensővé tett szilárdsága folytán a legmesszebbmenőkig toleráns. A katolikus ceremóniákat is festő Saenredam ennek a magától értetődő, átélt toleranciának a megtestesítője Ter Braak számára. De hogy még ennek kapcsán se váljék piedesztálra állított szoborrá, Ter Braak siet hozzátenni az amúgy valóban kultúrhistoriai tény, miszerint Saenredamnak egyszerűen katolikus megrendelői lehettek.

Ter Braak Huizingához hasonlóan a katolikus barokk művészettel állítja szembe Saenredam festészetét. A barokk festményeken látható hatalmas testek kavar-

gásával szemben Saenredam templomainak ürességéről beszél. A zaj helyett a csendről szólnak Saenredam képei. A magamutogató nagyozolás helyett a befelé forduló elmélyülésről. Az emberi mértékek eltűlése helyett az emberi lét viszonylagosságáról, sőt jelentéktelenségéről. A csendről, amelyet a nagy szavak megzavarnának. Mindebben, a látszólag tisztán esztétikai értékítélet mögött nagyon is erőteljes, jól körvonalazható morális állásfoglalás húzódik meg. Politikum. Ter Braak a tizenhetedik századi Saenredam, a csúf, púpos kis festő alakjában és művészetében vélte fellelni mindazokat a karaktervonásokat, amelyeket vállalni tudott, amelyekkel azonosulhatott, amelyekről azt gondolta, hogy vértet jelenthetnek az egyre közeledő, emberellenes, totalitárius veszély ellen, s amelyeket ízig-vérig a sajátjának, holdlandnak kívánt tudni.

Jegyzetek

1. Ez a tanulmány az OTKA 023071-es pályázatának támogatásával jött létre.
2. M. ter Braak: DE MILITANTE HUMANIST, WIE WAS REMBRANDT?, DE PADEN VAN HOFWYCK. In: IN GESPREK MET DE VORIGEN. Amsterdam, 1938.
3. J. Huizinga: BRIEFWISSELING III 1934–1945. Léon Hanssen, W. E. Krul, Anton van der Lem (red.). Utrecht/Antwerpen, 1991. 273.
4. A *Forum* című folyóirat 1935. júliusi számának *Panopticum* című rovatában ONS VOLKSKARAKTER (A MI NÉPJELLEGÜNK) címmel szenvedélyes kirohanást intézett a barcelonai nemzetközi PEN-konferenciára delegált holland írók magatartása ellen, akik a konferencia résztvevői közül egyetlenként nem írták alá a Klaus Mann kezdeményezte petíciót az emigráns német írók üldöztetése ellen, mondván, hogy nem rendelkeznek kellő tájékozottsággal a dolgok valódi állásával kapcsolatban!
5. M. ter Braak: AFSCHIED VAN DOMINEESLAND. Brussel, 1931.